

۵- اخلاق و آداب: شاید مهم‌ترین بخش تربیت دینی در دبستان تربیت اخلاق و آداب اسلامی

باشد. کودک، در همین سنین بسیاری از خُلق و خوی‌های را از پدر، مادر، معلم و اطرافیان خود می‌گیرد و مطابق با آن رفتار می‌کند و این ویژگی، مطابق دوره‌ی دوم تربیتی یعنی دوره‌ی اطاعت و پذیرش است که رسول خدا (ص) معین فرمود.

می‌دانیم که یک رفتار پسندیده وقتی به طور دائم از کسی سرمی‌زند که آن رفتار مَلَکَهِ او شده و بدان عادت کرده باشد، به طوری که اگر آن رفتار را انجام ندهد، احساس ناراحتی کند و از خودش ناراضی باشد. برای پدیدآمدن این «مَلَکَهِ» باید اخلاق و آداب اسلامی را از کودکی تمرین کرد تا در بزرگسالی به آسانی از انسان سریزند.

توجه داشته باشیم که کودک با فطرت پاک به دنیا می‌آید. بذر همه‌ی خوبی‌ها در وجود خود اوست. او گرایشی به هیچ بدی ندارد. کافی است ما زمینه‌ی آبیاری این بذر را فراهم کنیم تا رشد کند و به ثمر بنشیند. کودک، به طور طبیعی راستگوست؛ کینه‌ی کسی را در دل ندارد؛ ریاکاری نمی‌کند و خود را همان‌گونه که هست، نشان می‌دهد. او بدی‌ها را از محیط پیرامون خود و مشاهده‌ی رفتار دیگران می‌آموزد و می‌شناسد.

نیز توجه کنیم که مهم‌ترین روش برای تربیت اخلاقی در این سنین، روش غیر مستقیم و مشاهده‌ی رفتار صحیح از اطرافیان است. او این رفتارها را درک می‌کند و به همانندسازی دست می‌زند؛ گرچه ممکن است با کلماتی که این رفتارها را توضیح می‌دهند، آشنا نباشد.

در حقیقت، دوره‌ی دبستان، مجال مناسبی برای تثبیت آداب و عادات پسندیده در کودکان است. هم‌چنین فرصتی است که می‌توان به کودکان کمک کرد تا به تدریج، ارزش‌های اخلاقی را در خود درونی سازند. به ترتیبی که در آینده، نه از ترس تنبیه و نه به خاطر تشویق و تمجید بلکه به خاطر ارزشمندی ارزش‌های اخلاقی، به رعایت آن‌ها مقید شوند.

در آموزش معیارهای اخلاقی، جنبه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری، همگی حائز اهمیت‌اند. آشنا ساختن کودکان با معیارها و مشخصات «کار خوب» و «کار بد» و قضاوت درباره‌ی «خوبی» و «بدی» اعمال، جنبه‌های شناختی این آموزش‌ها را تشکیل می‌دهند. ایجاد و تقویت احساس رضایت از انجام افعال اخلاقی و احساس گناه نسبت به ترک آن‌ها، به جنبه‌ی عاطفی آن مربوط می‌شوند.

نکته‌ی مهم و اساسی در آموزش‌های مفاهیم و مباحث این بخش، ضرورت استفاده از موقعیت‌ها و فرصت‌های عینی و واقعی و نیز لزوم تکرار و تمرین و یادآوری مستمر آموخته‌هاست. بنابراین، آموزگاران محترم باید، با یادآوری و تمرین در شرایط مختلف، امکان تثبیت عادات اخلاقی

مورد نظر این پایه را فراهم کنند. بدیهی است بیان مستقیم، نصیحت، سرزنش، مقایسه و ... شیوه‌های کم اثری‌اند و برای تحقق این منظور چندان توصیه نمی‌شوند. دانش‌آموزان این دوره، مستعد احساس گناه در برابر اعمال و افکار خود هستند و شدت عمل در آموزش معیارهای اخلاقی، می‌تواند به ایجاد چنین احساسی منجر شود. در مقابل، بیان غیرمستقیم، جلب توجه کودکان به منافع متقابل رعایت امور اخلاقی، بهره‌برداری مناسب و به موقع از روابط منحصر به فرد معلم و شاگردی، ایجاد حساسیت در کودکان نسبت به رعایت یا عدم رعایت نکات اخلاقی مورد نظر، تشویق فوری رفتارهای اخلاقی و پسندیده‌ی کودکان، اظهار رضایت آموزگار از انجام این اعمال، تمرین عملی و مستمر آن‌ها در شرایط مختلف و ...، شیوه‌های مؤثرتری‌اند که توصیه نیز می‌شوند.

تطبیق دهید

یکی از درس‌های اخلاقی از کتاب هدیه‌های آسمان را انتخاب کنید و ببینید که تا چه اندازه این ویژگی‌ها در آن رعایت شده است.

۶- احکام : از آن‌جا که دانش‌آموزان دوره‌ی ابتدایی در هفت سال دوم تربیتی قرار دارند، تبعیت آنان از پدر، مادر و معلم بیش از دوره‌های دیگر است. در این دوره دانش‌آموزان توصیه‌های دیگران را می‌پذیرند و به سخن بزرگان بهتر گوش می‌دهند. از این‌رو لازم است ارزش‌ها، آداب و قوانینی را که درک می‌کنند، به آنان آموخت و به انجام آن‌ها فراخواند.

بعضی از کودکان، با برخی از احکام ساده‌ی مورد نیاز یک فرد مسلمان در این دوره‌ی سنی، آشنایی دارند. آن‌ها معمولاً برخی احکام طهارت و نجاست را می‌دانند، اعمال و حرکات ظاهری نماز، مقدمات و برخی اذکار آن را بلدند و با روزه و مراسم آن تا حدودی آشنایی دارند.

روایات اسلامی نیز به والدین توصیه کرده‌اند تا برخی از تعالیم را در کودکی برای کودکان مطرح سازند و از آن‌ها بخواهند که در حد توان خود آن‌ها را فرا گرفته، به کار بندند. البته بخش عمده‌ی این آموزش‌ها، به سنین هفت سالگی به بعد موکول شده است. بر پایه‌ی این احادیث باید پیش از هفت سالگی برخی زمینه‌های لازم در مورد نماز مانند اذکار و شعارهای اسلامی را در کودکان به وجود آورد و حتی در حد ساده‌ای وضو، ایستادن رو به قبله، رکوع و سجود را نیز به آنان آموزش داد تا گاهی آن را در کنار پدر و مادر تمرین کنند و به تدریج با انجام این فریضه‌ی مهم انس پیدا کنند.

آموزش‌های احکام در دوره‌ی دبستان، از دو نظر اهمیت دارند :

۱- تقویت انس و علاقه نسبت به دین و اعمال دینی

۲- تکمیل آموخته‌های کودکان به‌ویژه دختران که در همین دوران به سن تکلیف رسیده‌اند.

با توجه به تقدّم بلوغ جنسی و عقلی دختران نسبت به پسران، لازم است خانواده و مدرسه به این موضوع توجه کنند و به نیازهای آموزشی و تربیتی آن‌ها در چارچوب یک برنامه‌ی ویژه پاسخ دهند. همین تقدّم بلوغ عقلی و جنسی سبب می‌شود که ازدواج دختران با پسرانی صورت گیرد که معمولاً چند سال از آن‌ها بزرگ‌تر هستند. به همین جهت باید آموزش‌های مربوط به زندگی و برخی از احکام و آداب دینی برای آنان زودتر انجام پذیرد.

برنامه‌ی درسی باید این آموزش‌های ویژه را پیش‌بینی کند و اهداف و مفاهیم آن را مشخص کند.

بررسی

به نظر شما در دوره‌ی ابتدایی، چه احکام و آداب خاصی را باید به دختران آموزش داد؟

در آموزش احکام در دوره‌ی ابتدایی، به چند اصل باید توجه کند :

الف) گزینش و آموزش احکام مورد نیاز کودکان در مقطع ابتدایی: یادگیری انبوهی از احکام و مسائل شرعی برای دانش‌آموزان ابتدایی، سخت و گاهی غیرممکن است. به همین دلیل، یکی از معیارهای موجود در راهنمای برنامه برای انتخاب و گزینش احکام، توجه به نیاز دوره‌های سنی دانش‌آموزان است. به این ترتیب، مسائلی که مورد ابتلای دانش‌آموزان دوره‌ی ابتدایی و یا پایه‌های خاصی از این دوره نیستند، می‌توانند موقتاً از برنامه‌ی درسی کنار گذاشته شوند تا در سن و دوره‌ی تحصیلی خاص خود آموزش داده شوند. رعایت این اصل هم به سبک‌تر شدن بار آموزش احکام دوره‌ی ابتدایی کمک می‌کند و هم اثرگذاری بیش‌تر آموزش‌ها را سبب می‌شود.

ب) توجه به تفاوت‌های جنسیتی و نیازهای هر کدام از دو جنس پسر و دختر: طبق فتوای عموم مجتهدان زمان حاضر، دختران در کلاس سوم ابتدایی به سن تکلیف می‌رسند و باید اعمال دینی را با شرایط خاص خود انجام دهند. این در حالی است که پسران در دوره‌ی راهنمایی همین مرحله را تجربه می‌کنند. بنابراین لازم است دختران احکام مورد نیاز خود را بیاموزند. در حالی که از نظر شرعی چنین الزامی برای پسران نیست.

ج) رعایت اعتدال در آموزش احکام و پرهیز از افراط و تفریط در این زمینه :

سخت‌گیری و آسان‌گیری بیش از حد در آموزش احکام می‌تواند آسیب‌زا باشد. سخت‌گیری بیش از حد می‌تواند موجب ایجاد اضطراب و نگرانی و حتی وسواس در دانش‌آموزان شود. یادآوری این نکته لازم است که دانش‌آموزان در اوایل دوره‌ی ابتدایی، مطلق‌گرا هستند و به همین جهت، وقتی قاعده‌ای را می‌شنوند، آن هم از زبان معلم خود که دوستش دارند و آن هم در زمینه‌ی امور دینی، خود را ملزم به رعایت بی‌چون و چرای آن می‌دانند و این امر ممکن است آن‌ها را به وسواس و اضطراب بیندازد. بنابراین، در بیان و آموزش احکام از سخت‌گیری‌های بی‌مورد در این زمینه باید پرهیز کرد.

البته باید توجه داشت که سهل‌گیری بیش از اندازه هم می‌تواند دانش‌آموزان را در انجام صحیح اعمال دینی دچار مشکل کند مهم آن است که تأکیدهای معلم بر شیوه‌ی صحیح انجام اعمال دینی، بیش از اندازه و به شکلی خشونت‌آمیز نباشد و با ملایمت و تمرین و تکرار مناسب، زمینه‌ی انجام صحیح آن‌ها فراهم شود.

د) استفاده از روش‌های جذاب در آموزش احکام : آموزش احکام و مسائل شرعی به دانش‌آموزان دوره‌ی ابتدایی، به دلیل نوع معارف موردنظر در این زمینه، می‌تواند دشوار و فاقد جذابیت باشد و این هنر معلم است که با استفاده از روش‌های مناسب، جذابیت‌های لازم را در آن ایجاد کند. شاید یکی از بهترین توصیه‌ها در این زمینه، ایجاد مسئله و موقعیت عینی برای آموزش یک حکم و یا مسئله‌ی خاص باشد.

هـ) رعایت تمرین و تکرار در آموزش احکام : آموزش احکام باید به تدریج انجام شود و فرصت تمرین و تکرار فراوان به دانش‌آموزان داده شود. در این صورت، از این جهت فشار نامتعارفی بر دانش‌آموزان وارد نمی‌آید و امکان یادگیری درست اعمال دینی فراهم می‌شود.

بررسی

بخش احکام جدول مفاهیم راهنمای برنامه‌ی درسی را بررسی کنید و ببینید که آیا این معیارها در انتخاب احکام رعایت شده است یا نه. آیا احکام دیگری هست که دختران یا پسران، در این سن باید آن‌ها را بیاموزند؟

۷ و ۸ — مراسم و شعائر اسلامی و قرآن : مراسم و شعائر اسلامی سیمای دین را در قالب رفتارها و نمادهایی به نمایش می‌گذارند. برخی از آن‌ها مانند حج و نماز جمعه واجب و برخی

مستحب‌اند. قرآن کریم اعمال حج را از شعائر اسلامی می‌شمرد که انجام آن برای افراد واجد شرایط واجب است. سوره‌ی جمعه نیز درباره‌ی اهمیت و وجوب نماز جمعه است.

روزه یک عمل فردی است اما وقتی در یک ماه معین و به صورت دسته جمعی انجام می‌شود، به یک مراسم تبدیل می‌شود. در آن ماه، فضای شهرهای اسلامی رنگ و بوی دیگری به خود می‌گیرد. همین عمل، با مراسم دیگری، مانند مجالس دعا، سفره‌های افطاری، و کمک به فقیران همراه می‌شود که تأثیر آن را روزافزون می‌کند.

حجاب زنان یک شعار واجب اسلامی است که پیام آن، عفاف، پاکدامنی و حرمت خانواده است.

سوگواری امام حسین (ع) و یاران ایشان مجموعه‌ای از مراسم و شعائر است که درس‌های بزرگ عشق به خداوند، مبارزه با ظلم و دفاع از حقیقت اسلام را به جامعه ارائه می‌دهد.

این مراسم و شعائر به گونه‌ای‌اند که هر کس با هر سن و سالی می‌تواند متناسب با ویژگی‌های خود، نقشی را بر عهده گیرد و مسئولیتی را انجام دهد. به حق می‌توان گفت مراسم و شعائر دینی بهترین بستر تربیت دینی و پیوند قلبی انسان مسلمان با محتوای دین است.

این یک نعمت بزرگ است که خداوند در دین اسلام برای مسلمانان قرار داده تا مسلمانان در مراسمی فعال، پویا، با نشاط، دارای هیجان، با روحیه‌ی تعاون و ده‌ها ویژگی سازنده‌ی دیگر خود را تربیت کنند و به اعتقادات خود قوام بخشند. آنچه در جوامع دیگر به صورت تصنعی و سطحی ساخته می‌شود، در فرهنگ اسلامی به طور طبیعی و سازگار با چارچوب دین و با محتوایی عمیق وجود دارد.

دوره‌ی ابتدایی بهترین زمان برای برگزاری این مراسم است تا تربیت دینی و آموزش‌های مربوط به آن در بستر این مراسم به دانش‌آموزان منتقل شود و در قلب آنان خانه کند.

آنچه اهمیت دارد، آن است که کودکان در این مراسم نقش خود را ایفا کنند و جای بزرگ‌ترها قرار نگیرند. مفاهیمی بر آن‌ها تحمیل نشود که ذهنشان تحمّل درک آن‌ها را نداشته باشد. کودکان را می‌توان هم در مراسم شادی و سوگواری و هم در مراسم دقیق و دارای احکام واجب، مثل نماز جمعه، روزه‌داری و حج شرکت داد، به شرطی که آنان در همان مراسم کودکی کنند، جنب و جوش داشته باشند، تحت نظم سخت قرار نگیرند و بتوانند حالت طبیعی خود را بروز دهند.

تنظیم برنامه

فهرستی از مراسم و شعائر دینی تهیه کنید و برای نحوه‌ی اجرای سه مورد آن‌ها در مدرسه برنامه‌ریزی کنید و کارهایی را که می‌توان برعهده‌ی دانش‌آموزان ابتدایی قرارداد، معین کنید.

ارائه‌ی محتوا

در ارائه‌ی محتوا و نحوه‌ی تنظیم آن باید به نکات زیر توجه کرد:

الف) سن فراگیر و ویژگی‌های روان‌شناختی رشد: مهم‌ترین نکته‌ای را که باید توجه داشت، این است که بدانیم مخاطب ما در چه دوره‌ی سنی قرار دارد تا بر این اساس دست به انتخاب مفاهیم بزنیم. آگاهی از این نکته که کودک در دوره‌ی ابتدایی از نظر توانایی عقلی و فکری قادر به درک و فهم مفاهیم انتزاعی نیست، موجب می‌شود تا در بیان آموزه‌های دینی از مفاهیم ملموس، عینی و قابل فهم استفاده کنیم.

به عنوان مثال درباره‌ی مفهوم خدا که مفهومی انتزاعی است، لازم است به جای استدلال و دلایل اثبات وجود خدا از مهربانی و بخشنده‌گی او و از این که چه نعمت‌هایی به ما ارزانی داشته سخن به میان آید؛ چرا که این موارد برای او قابل درک و عینی است. او می‌تواند به اندازه‌ی درک و فهمش با خدا سخن بگوید و خواسته‌هایش را در قالب دعا از او بخواهد.

ب) استفاده‌ی بیش‌تر از بیان غیرمستقیم در آموزش مفاهیم اخلاقی: در آموزش‌های اخلاقی، استفاده از شیوه‌ی داستان‌گویی یکی از مؤثرترین روش‌های غیرمستقیم است. محتوایی که بتواند ارزش‌های اخلاقی را در قالب داستان و حکایت ارائه کند، در صورتی که نحوه‌ی نگارش آن متناسب با روحیات کودکان دوره‌ی ابتدایی باشد و از جذابیت کافی برخوردار باشد، بسیار مؤثرتر از شیوه‌های دیگر است.

شیوه‌ی دیگر بیان غیرمستقیم در آموزه‌های دینی، بهره‌گیری مناسب از تصویر است که تأثیر آن می‌تواند به مراتب بیش از متن درس باشد. کتابی که جلد و نقاشی‌های درون آن بتواند مخاطب را به خود جذب کند، اثرگذاری خود را از نظر متون درسی دوچندان می‌نماید و آن را در ذهن و رفتار کودک ماندگار می‌کند.

به عنوان مثال برای آموزش مفاهیمی مانند پوشش مناسب دختران، رعایت حقوق دیگران، نگهداری و حفظ طبیعت، تصاویر بهتر از متن می‌توانند پیام را به کودک برسانند و فراگیران نه تنها

مقاومتی برای یادگیری از خود نشان نمی‌دهند، بلکه تمایل پیدا می‌کنند که متن مربوط به هر تصویر را بخوانند و از جزئیات محتوا با خبر شوند.

ج) پرهیز از بیان نکاتی که طرح آن‌ها به دلیل رشد ناکافی دانش آموزان، موجب برداشت‌های ناصحیح می‌شود: در ارائه‌ی محتوا باید توجه داشت که معارف و مفاهیم دینی مانند اقیانوسی عمیق و ژرفی است که برای هر سال و هر پایه‌ی مقداری از آن را باید نوشید و از آن بهره‌جست. معلم آگاه و صبور اجازه می‌دهد تا موضوعات دینی مورد نیاز کودک و به فراخور حال او و به تدریج و براساس اولویت‌بندی برنامه‌ی درسی ارائه شود. از هرگونه عجله در آموزش مفاهیم زودتر از موعد جداً باید پرهیز کرد.

سؤال:

آیا تهیه‌ی یک سرود، نمایش یک پانتومیم، مراجعه به اینترنت و مجلات می‌تواند محتوای درسی معلم را با توجه به هدف موردنظر در برگرد یا خیر؟ دلایل خود را برای پاسخ منفی یا مثبت خود ذکر کنید.

نظر خود را درباره‌ی متن زیر نوشته و آن را تکمیل نمایید.

«کتاب درسی دینی امروز نمی‌تواند صرفاً اطلاعات در اختیار فراگیران قرار دهد؛ زیرا پرکردن ذهن از اطلاعات، کمکی به شهروندان امروز در برخورد با مسائل جدید زندگی نمی‌کند؛ بلکه کتاب‌های درسی باید از طریق ایجاد فرصت‌ها و فعالیت‌های یادگیری انفرادی و گروهی مهارت‌های ذهنی و عقلانی سطوح بالاتر را در فرد تقویت کنند. هم‌چنین فراگیر امروز به توانایی‌های کاوشگری و تحقیق نیاز دارد. از آن‌جا که دانش امروز خیلی سریع رشد می‌کند و دانش موجود منسوخ می‌شود، احاطه به دانش مفید و ضروری برای افراد امکان‌پذیر نیست، بلکه افراد باید .....»

د) تنوع در نحوه‌ی ارائه‌ی محتوا: یکی از اشکال ارائه‌ی محتوای دینی، نوشتاری است. مفاهیم دینی، اصول و قوانینی که اجزای مختلف محتوا را تشکیل می‌دهند، به طور مکتوب تهیه و تنظیم می‌شوند. این شکل محتوا، شکل غالب است، در حالی که می‌توان محتوای دینی را در قالب‌ها و شیوه‌های دیگری ارائه کرد.

انتخاب عکس‌ها و تصاویر زیبا، شکل دیگری است که اثرگذاری بسیاری دارد. گاهی یک عکس خوب و معنادار بیش‌تر از نوشته در یادگیری فراگیر تأثیر می‌کند؛ به ویژه در دوره‌ی ابتدایی که یادگیری به طریق عینی و بصری بهتر انجام می‌گیرد.

شکل دیگر ارائه‌ی محتوا که می‌تواند تأثیرگذاری بیش‌تری در رفتار دینی کودکان داشته باشد، فعالیت‌های یادگیری است، وظایفی که به عهده‌ی یادگیرنده گذاشته می‌شود و یا معلم در رفتار خود منعکس می‌سازد. به عنوان مثال، معلم درباره‌ی درس «لباس‌های ما» در کتاب هدیه‌های آسمان پایه‌ی سوم، می‌تواند با پوشش یا لباس خاصی در جهت هدف درس، وارد کلاس شود و با ایجاد زمینه‌ی لازم، پوشش اسلامی مناسب برای یک زن و مرد مسلمان را توضیح دهد.

محتوای دینی تنها از سوی برنامه‌ریزان درسی و یا معلمان در اختیار یادگیرنده گذاشته نمی‌شود، بلکه خود یادگیرنده نیز می‌تواند از طریق فعالیت‌هایی که انجام می‌دهد، به آگاهی‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌هایی دست یابد. این بخش از یادگیری، پایدارتر از یادگیری‌هایی است که به طور مستقیم به او آموزش داده می‌شود. این یادگیری‌ها را می‌توان در رفتار و حرکات فرد مشاهده کرد.

شیوه‌ی دیگری که از طریق آن محتوای آموزشی شکل می‌گیرد و امکان یادگیری برای دانش‌آموز را فراهم می‌سازد، فعالیت‌های خارج از مدرسه است؛ بازدیدها، حضور در بعضی از مجامع و مساجد، زیارتگاه‌ها، محیط‌های طبیعی و ... همگی موجب توسعه‌ی دانش و نگرش فراگیر می‌شوند. به عنوان مثال درس «یاد او» که درباره‌ی امام حسین(ع) است، می‌تواند در ایام محرم و با حضور در مساجد و تکیای نزدیک به مدرسه تدریس شود و با استفاده از فضای عاطفی موجود اثرگذاری بهتری فراهم آورد.

به سوالات زیر پاسخ دهید

- ۱- محتوای درس دینی باید واجد چه ویژگی‌هایی باشد تا فرد را در زمان حال یاری دهد و او را برای بزرگسالی آماده کند؟
- ۲- محتوای درس دینی و روش آموزش آن چه رابطه‌ای با یکدیگر دارند؟

۳- روش‌های یاددهی - یادگیری

موفقیت برنامه‌ی درسی و تحقق هدف‌های آن پس از تهیه‌ی محتوای مناسب، در گرو اجرای درست برنامه در کلاس است. ممکن است برنامه‌ی درسی از ویژگی‌های بسیار مثبت برخوردار باشد اما به علت فقدان روش‌های تدریس مناسب عقیم بماند.

برای انتخاب بهترین روش‌ها، معلم دینی باید در ابتدا آشنایی کافی نسبت به انواع روش‌ها و راهبردهای تدریس و نیز ماهیت درس دینی را داشته باشد تا بتواند با بررسی و تحلیل محتوای موجود و توانمندی‌های خود دست به طراحی صحیح تدریس بزند و فعالیت‌های موردنظر را یکی پس از دیگری به ترتیب و اولویت به گونه‌ای ارائه کند که رسیدن هدف را آسان گرداند.

در انتخاب روش تدریس چه نکاتی را باید مورد توجه قرار داد؟

۱) ویژگی‌های عام :

۱-۱- روش باید به علاقه‌ی فعلی دانش‌آموزان توجه کند. از آنجایی که دنیای کودک در دوره‌ی ابتدایی دنیای بازی است و کودکان علاقه‌ی زیادی به بازی کردن دارند، چنانچه بتوان اغلب مباحث درس دینی را در قالب انواع بازی‌ها ارائه کرد، بسیار مطلوب خواهد بود. به عنوان مثال، اگر هدف درس، آموزش «سلام» به عنوان یک فریضه‌ی دینی مد نظر است، می‌توان با استفاده از بازی با کلمات و طرح سؤالات مناسب، یک یک حروف کلمه‌ی سلام را با کمک آن‌ها پیدا کرد و سپس متن درس و فعالیت‌های دیگر را اجرا نمود. یا با بازی بیست سؤالی و با کمک همه‌ی دانش‌آموزان و درگیر کردن آن‌ها و یا از زبان حیوانات و ملاقات یک‌دیگر (با به صدا در آوردن صدای هر یک از حیوانات) این مفهوم را پیدا کرد و سپس آن را پرورش داد.

۱-۲- روش باید برای فعالیت‌های خلاق و پنهان دانش‌آموزان فرصت‌هایی را فراهم سازد. استعدادها و توانایی‌های دانش‌آموزان در محیط‌های غنی و تا حدودی آزاد از قیود و مقرراتی که بزرگسالان طراحی می‌کنند، بروز پیدا می‌کنند. روش تدریس باید طوری طراحی و اجرا شود که امکان فعالیت‌های متنوع را فراهم سازد و هم آزادی فعالیت‌ها را تضمین نماید. به عنوان نمونه، در موضوع خداشناسی و سپاس از نعمت‌های بیکران او می‌توان از فضاهای آزاد و طبیعت استفاده کرد و سپس از فراگیران خواست تا به خاطر نعمت‌هایی که خدا به آن‌ها داده، با خدا صحبت کنند و حرف دلشان را به زبان بیاورند. در چنین فضاهایی است که معلم می‌تواند شاهد بروز خلاقیت‌ها و جملات بکر و نوآورانه‌ی دانش‌آموزان باشد.

۱-۳- روش باید برای تفاوت‌های فردی در توانایی‌ها و علایق و زمینه‌های دانش‌آموزان پیش‌بینی‌های لازم را به عمل آورد؛ با توجه به شرایط محیطی قبل و بعد از تولد کودکان که در توانایی ذهنی، عاطفی و جسمانی تفاوت‌هایی دارند. توجه به این تفاوت‌ها و سازمان‌دهی روش‌ها براساس آن‌ها اصل مهم در انتخاب روش‌هاست.

۴-۱- روش باید از طریق استفاده از مواد عینی فرصت‌هایی برای یادگیری فراهم سازد. تفکر عینی ویژگی اصلی کودکان دوره‌ی ابتدایی است. منظور از تفکر عینی تفکر متصل به اشیا و امور محسوس و ملموس است. به عنوان مثال برای موضوعی مانند معاد و بازگشت به جهان آخرت، می‌توان از مثال‌های ملموس مانند دوربین فیلم‌برداری در درس «کسی مرا می‌بیند» و کارنامه‌ی درسی بهره برد و براساس آن نکاتی را پیرامون معاد عنوان کرد.

۵-۱- روش باید بین راهنمایی معلم و آزادی دانش‌آموز تعادل به وجود آورد. معلم، هدایتگر و سازمان‌دهنده‌ی فعالیت‌های یادگیری و دانش‌آموز، انجام‌دهنده‌ی فعالیت‌هاست. اگر معلم از موضوع خود به انجام‌دهنده‌ی فعالیت‌ها تغییر یابد برای دانش‌آموز محدودیت به وجود می‌آورد و اگر دانش‌آموز از موضع انجام فعالیت‌ها به هدایتگر آن‌ها تبدیل شود، تربیت دچار اختلال می‌شود. بنابراین لازم است در نقش راهنمایی معلم و یادگیری و آزادی دانش‌آموز اعتدال وجود داشته باشد.

۶-۱- روش باید امکان مشارکت دانش‌آموزان در حل مسائل زندگی در مدرسه را فراهم سازد. زندگی در مدرسه نمونه‌ای از زندگی در جامعه است. اگر دانش‌آموز امکان مشارکت در حل مسائل مدرسه را پیدا کند، در مواجهه با مسائل زندگی اجتماعی خود، توانایی بیش‌تری به دست می‌آورد و از آن‌جا که درس دینی، درس چگونه زندگی کردن است، در این درس باید فرصت بیابد که زندگی درست را تمرین کند؛ برای مثال، با توجه به درس «بچه‌های طبیعت» در هدیه‌های آسمان پایه‌ی سوم، می‌توان نظافت و تمیز نگه داشتن محیط مدرسه را به عهده‌ی دانش‌آموزان گذاشت و یا در درس «سفره‌ی عمو عباس» که به نکات اخلاقی و دینی در باب غذا خوردن توجه دارد، با کمک دانش‌آموزان و در فضایی غیر از کلاس، نکات اخلاقی درس را تمرین کرد.

۷-۱- روش باید همه‌ی جنبه‌های رشد دانش‌آموزان را در برگیرد. شخصیت فرد دارای ابعاد چندگانه است. اگر یکی از آن‌ها توسعه یابد و ابعاد دیگر رشد پیدا نکنند، رشد غیرطبیعی و ناسالم به وقوع خواهد پیوست. روش باید شرایط یادگیری برای رشد همه جانبه دانش‌آموز را فراهم سازد.

۸-۱- روش باید تعادل مناسب در فعالیت‌های دانش‌آموزان به وجود آورد. این فعالیت‌ها را می‌توان به فعالیت‌های ذهنی و عملی تقسیم کرد. یادگیری مؤثر در گرو انجام هر دو نوع فعالیت است. فعالیت ذهنی موجب تقویت مهارت‌های ذهنی است، ولی تقویت مهارت‌های عملی مستلزم فعالیت عملی است. کم توجهی به یکی از این دو نوع فعالیت، دشواری‌هایی برای دانش‌آموز به وجود می‌آورد و ناتوانی فرد در مواجهه با مسائل مختلف زندگی را سبب می‌شود.

۹-۱- (روش باید امنیت و رضایت برای دانش‌آموز فراهم سازد. یکی از عواملی که موجب

رضایت خاطر دانش‌آموز می‌شود، انجام فعالیت یادگیری و کسب موفقیت است. وقتی که دانش‌آموز نقشی را به عهده می‌گیرد و با موفقیت انجام می‌دهد، رضایت و امنیت لازم را به دست می‌آورد. عامل دیگر ابراز خود است. روش باید امکان ابراز خود و ارائه‌ی توانایی‌ها و استعدادها از طرف دانش‌آموز را به وجود آورد (به عنوان مثال در اوایل سال دوم ابتدایی که دانش‌آموزان به راحتی قادر به نوشتن نیستند، می‌توان در انجام فعالیت‌های کتاب درسی هدیه‌های آسمان و کتاب کار، به جای نوشتن و پاسخ کتبی به سؤالات، آن را بیان کند و یا نقاشی کنند و یا به هر شکلی که می‌توانند، مفهوم مورد نظر را برسانند و معلم دینی آن را بپذیرد).

۲) ویژگی‌های خاص:

این ویژگی‌ها براساس موضوعات اخلاقی، اعتقادی و احکام و مراسم نکات خاصی را در بردارد که در ذیل می‌آید.

۱-۲- روش‌های اختصاصی در آموزش اخلاق: در تدریس و آموزش اخلاق نقش اصلی و اساسی به عهده‌ی «آموزش عملی» است تا «آموزش نظری». تأثیر مثبت یک عملکرد صحیح معلم بیش از ساعت‌ها سخنرانی است. اثرپذیری فراگیران از عملکردهای معلم و مربی به مراتب بیش‌تر از گفتار آن‌هاست. کودکان با کنجکاوی خاصی اعمال و رفتار معلم را زیر ذره‌بین قرار می‌دهند و درباره‌ی آن داوری می‌کنند. البته این نکته ضرورت آموزش‌های نظری را نفی نمی‌کند، زیرا در هر حال، در اخلاق نیز به آموزش‌های نظری نیاز داریم اما در دوران کودکی بیش از دوره‌های دیگر باید بیش‌ترین اهمیت را به آموزش‌های عملی داد. یک کودک معمولاً بین «من قال» و «ما قال» فرقی نمی‌گذارد و حساب آن دو را از هم جدا نمی‌سازد (اگر چه او را باید متوجه تفاوت موجود بین آن دو کرد). کوچک‌ترین حرکت نادرست از سوی معلم یا مربی می‌تواند آثار و نتایج مثبت ساعت‌ها درس و بحث او را نقش بر آب کند. بنابراین باید سعی شود هر چه ممکن است آموزش‌های اخلاقی شکل عملی به خود بگیرد و تنها به شعارهای اخلاقی بسنده نشود.

به همین لحاظ یکی از روش‌های مورد نظر در اخلاق می‌تواند یادگیری مشاهده‌ای باشد؛ به گونه‌ای که معلم با رفتار الگویی خود نمونه‌ی بارز و دقیق آموخته‌های نظری باشد. همان‌طور که امام صادق (ع) می‌فرماید: «**كونوا دعاة الناس بغير السننكم**»^۱ مردمان را به غیر زبان‌هایتان به سوی حق دعوت کنید. یا در جای دیگری می‌فرماید که «**كونوا دعاة الناس باعمالكم ولا تكونوا دعاة بالسننكم**»^۲

۱- اصول کافی، ج ۲، ص ۷۸

۲- قرب الإسناد، ص ۳۷

«مردم را با رفتار خود به سوی حق رهبری کنید نه با زبان خویش».

یکی از نکات مهم در این روش این است که قول و فعل معلم باید با یکدیگر هم خوانی داشته باشد و به واقع شکست یا پیروزی دین در یک جامعه بیش تر در گرو عمل متدینان است تا آموزش های نظری دینی و دانش آموزان بیش تر به رفتار معلم توجه می کنند تا گفتار او.

روش های دیگری مانند ایفای نقش که دانش آموزان خود در جریان یاددهی - یادگیری سهیم اند و نقش ایفا می کنند تا رفتار مورد نظر را به نمایش بگذارند، می تواند اثرگذاری بیش تری در آموزه های اخلاقی داشته باشد و چنان چه روش های داستان گویی، پرسش و پاسخ و یا هر روش دیگری با این روش ها تلفیق شود و مجال اندیشیدن و نتیجه گیری توسط کودک را فراهم آورد، می تواند اثربخشی لازم را در آموزه های اخلاقی در برداشته باشد.

۲-۲- روش های اختصاصی در آموزش عقاید (توحید و معاد و نبوت): در دوره ی ابتدایی چون اهداف خدانشناسی حول محور صفات خداوند، مانند مهربانی، بخشنندگی، دانایی و توانایی اوست، بهتر است از روش هایی که کودک را با این صفات خدا آشنا می سازد، استفاده کرد. مشاهده ی آثار خداوند در پیرامون خود، مناسب با این اهداف است. گردش گروهی و قرار گرفتن در طبیعت یکی از این روش ها است. حضور در طبیعت و دیدن گل ها و درختان بهتر می تواند مهربانی و بخشنندگی خدا را برای کودک عینی و ملموس بگرداند. صدای پرندگان، ترنم نسیم و تکان خوردن برگ ها گوش جان را نوازش می دهد و کودک می تواند با دستان و پاهای خود لطافت و نرمی چمنزارها، رطوبت و خنکای رود و سبزی برگ ها را حس کند؛ بوی خوش گل ها را استشمام کند و در حرکت و راهیابی مورچگان در کنار لانه شان و تلاش آن ها برای زندگی، بخشنندگی خداوند را نسبت به تمام موجودات دریابد. در آن فضا خواندن شعر و سرود دسته جمعی کتاب درسی، با الحان مختلف می تواند خاطرات خوش و شیرینی را از خدانشناسی در ذهن و افکار او باقی بگذارد. خاطراتی که هرگز از ذهن او پاک نشود و حلاوت آن برای روزگاران طولانی ماندگار بمانند.

شیوه های مختلف آموزش معاد

با توجه به اهمیت معاد و غیب باوری در تعلیم و تربیت اسلامی که شامل مفهوم معاد، قیامت و ذات خداوند متعال است و پیچیدگی درک این مفاهیم و باور آن ها برای اذهان و افهام مانوس با تجربه، این انتظار و پرسش مطرح است که چگونه باید این موضوع را - به ویژه برای کودکان - تدریس کرد؟ برای آموزش معاد، سه روش ممکن است:

الف) اثبات معاد به روش استدلالی: می توان در آموزش و تدریس موضوع معاد، از

استدلالات رایج کلامی سود جست. اما پرواضح است که این روش برای کودکان دبستانی هیچ گونه کاربردی نخواهد داشت؛ زیرا در آن دوره هنوز مقدمات موضوع معاد برای دانش‌آموزان طرح نشده است تا براساس آن به یک استدلال منطقی دست یابند. هم‌چنین ذهن آن‌ها آمادگی و توانایی استدلال منطقی براساس مفاهیم مجرد و انتزاعی را ندارد. دلایل و ضرورت وجود معاد و جهان آخرت هم هنوز مورد سؤال آن‌ها نیست و بنابراین، بیان برهان‌ها و استدلالات مربوط به این بحث در دوره‌ی ابتدایی، مورد نیاز نیستند.

ب) بیان ویژگی‌های جهان آخرت و کیفیت زندگی پس از مرگ: کیفیت زنده شدن انسان پس از مرگ، حسابرسی و سنجش اعمال وی، ویژگی‌های بهشت و جهنم، کیفیت زندگی او در جهان آخرت و... از نکاتی هستند که دانستن آن‌ها برای همه‌ی مسلمانان لازم است؛ اما می‌توان آن‌چه را که برای کودکان قابل فهم‌تر و به تجاربشان نزدیک‌تر است، بیان کرد. زیبایی‌ها و نعمات موجود در بهشت، خشنودی خداوند از انسان‌های خوب و اعمال نیک ایشان و آرامش و خوشحالی نیکوکاران در آن‌جا، ناراحتی و رنج کسانی که در این جهان به دیگران آزار رسانده و ستم کرده‌اند، از مواردی هستند که تجسم آن‌ها برای کودکان دوره‌ی ابتدایی، تا حدی ممکن است و آن‌ها به انجام اعمال خوب و دوری از کارهای بد ترغیب می‌کند. بنابراین، هدف از تصویرگری جهان آخرت و کیفیت زندگانی پس از مرگ، ایجاد انگیزه برای انجام کارهای خوب و دوری جستن از بدی‌ها در دانش‌آموزان است.

ج) تمثیل امور عینی و ملموس برای تفهیم امور غیبی و نامأنوس: همواره به گاه ناکارآمدی زبان استدلال، از منطق تمثیل باید بهره جست. تمثیل، استدلالی لطیف بر پایه‌ی فهم مخاطب با استفاده از مشابهت‌هاست و سرعت‌پذیرش نتیجه‌ی آن از سوی مخاطب به مراتب بیش از استدلال است. در آموزش معاد می‌توان از تمثیل‌های گوناگون استفاده کرد. به عنوان مثال، از تمثیل کارنامه برای نامه‌ی اعمال، از تمثیل شادی و غم پس از دریافت کارنامه برای شادی و رنج حاصل از محاسبه‌ی الهی، پاداش و جزا و عتاب ناشی از ثمرات کارنامه برای پاداش و جزای الهی و... اما نکته‌ی ظریف‌تر از مو در بهره‌جویی از تمثیل، این‌جاست که کودکان در سال‌های اول دوره‌ی ابتدایی هنوز در برقراری ارتباط میان مثال و موضوع موردنظر آن دچار مشکل‌اند و گاه این امر هرگز حاصل نمی‌شود و فقط دانش‌آموز، پاسخ را حفظ و عیناً بیان می‌کند. در نتیجه باید از تمثیل‌هایی ساده استفاده کرد. به این معنا که اولاً تجارب کودکان در زمینه‌ی موضوع، به اندازه‌ای باشد که ویژگی‌های آن را خوب بشناسند و ثانیاً وجه شباهت به خوبی آشکار باشد و دانش‌آموز، آن را به سادگی درک کند. شاید بتوان گفت در بخش معاد، استفاده از بیان مستقیم، اثربخش‌تر از برخی تمثیلات غیرمستقیم خواهد بود.

شیوه آموزش در نبوت و امامت

د) داستان‌گویی در بحث نبوت و امامت: شیوه داستان‌گویی برای مباحث مربوط به نبوت و امامت می‌تواند مفید باشد. البته می‌توان داستان‌گویی را به گونه‌ای برای کودکان عنوان کرد که قصه‌گو خودشان باشند و یا این که چند نفر به عنوان قصه‌گو یک درس را ارائه کنند. در این گونه دروس در دوره‌ی ابتدایی لازم نیست تأکید بر ریزه‌کاری‌های درس انجام پذیرد؛ بلکه آن چه عمده و اساسی است، این است که شخصیت داستان (پیامبران و امامان) برای دانش‌آموزان زیبا جلوه کند؛ سپس از کودکان خواسته شود تا حس و حال خود را پیرامون رفتار مورد نظر در داستان را نوشته و یا بیان کنند. سؤالاتی که صرفاً جنبه‌ی حفظی دارد و هیچ‌گونه حس و حالی را در کودک بر نمی‌انگیزد باید به حداقل برسد.

۳-۲- روش‌های اختصاصی در آموزش احکام و مراسم اسلامی: از آن‌جا که اغلب مباحث مربوط به احکام باید رفتارها و مهارت‌هایی را در فراگیر ایجاد کند، پس بهتر است معلم روش‌هایی را برگزیند که در آن اجازه‌ی تمرین و ممارست به فراگیر داده می‌شود؛ یعنی علاوه بر بیان احکام، موقعیت‌های تمرین و تکرار آن‌ها باید فراهم شود تا بر اثر تکرار و ممارست، جاقفاده و انجام آن‌ها آسان شود.

هم‌چنین در دروسی که کودکان را با مراسم اسلامی از قبیل اعیاد، جشن‌ها، سوگواری‌ها و مراسم عبادی آشنا می‌سازد، بهتر است این مراسم در مدرسه برپا شود و مسئولیت و نقش اصلی برعهده‌ی دانش‌آموزان باشد و معلم چونان کارگردانی بازیگران خود را به صحنه آورد و هر کدام در جای خود به ایفای نقش پردازند تا در لذت حاصل از همکاری، شریک باشند و اهداف درس در خلال چنین رفتارهایی حاصل گردد. روش‌های یاران‌یاور و بعضی از روش‌های گروهی برای این گونه مباحث مناسب‌اند.

کدام روش تدریس مناسب‌تر از دیگر روش‌ها در درس دینی است؟ روش‌های تدریس را می‌توان به کلیدهایی تشبیه کرد که قفل‌های بسته‌ی پیش روی معلم را که همانا گوناگونی موضوعات درسی، تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان، فضاها، کلاسی و فرهنگ‌های مختلف و ... است را باز می‌کند. به تناسب هر قفلی، معلم می‌تواند از کلید خاصی یا کلیدهای متفاوتی استفاده کند و مشکل را حل نماید. «هر نسخه مناسب دردی است»؛ بنابراین در پاسخ به این سوال که کدام روش تدریس بهتر است، می‌توان گفت هیچ روشی بر روش دیگر مزیت و برتری ندارد و معلم مانند طبیبی حاذق، با توجه به حال بیمار و شرایط موجود نسخه‌ی خاصی ارائه می‌کند. روش‌ها، ابزار و لوازمی هستند که با در

اختیار داشتن آن‌ها، معلم می‌تواند مشکلات پیش روی خود را به راحتی کنار بگذارد و درس خود را به بهترین نحو ممکن در جهت تحقق اهداف ارائه کند. آن چه مهم است، حضور فعال دانش‌آموز در هنگام تدریس است. این فعالیت، ضرورتاً به معنی نوشتن، حرف زدن و انجام یک کار عملی نیست. مهم‌تر از این امور، حضور ذهن فعال دانش‌آموز و درگیری فکری و عاطفی او در حین درس است. از این رو، چه بسا در موقعیتی سخنرانی اثر بیش‌تری از کار عملی داشته باشد و یا در محیطی طبیعی و فضای باز، فعالیت گروهی و کاوشگری آثار مثبت بیش‌تری نسبت به کار در کلاس و فعالیت‌های کلاسی داشته باشد.

معلم دینی باید اشراف کافی به انواع روش‌ها داشته باشد تا بنا بر مقتضیات درس و سن مخاطب بتواند دست به انتخاب بزند و با توجه به ایجاد تنوع در تدریس، تأثیر لازم را از نظر معنوی و فکری بر مخاطب بگذارد.

در واقع معلم، مدیر یادگیری است و اوست که تصمیم می‌گیرد برای کلاس مورد نظر، از چه روشی سود ببرد و آن را در چه فضایی اجرا کند. موقعیت، امکانات، توانمندی‌ها، موضوعات و ... همگی عوامل تأثیرگذار در انتخاب روش تدریس‌اند.

بنابر مطالب گفته شده بهترین روش، روشی است که معلم را در نیل به هدف، متناسب با شرایط و امکانات و ویژگی‌های مخاطب او را سهل‌تر و آسان‌تر به این منظور برساند و در کودک شوق و ذوق یادگیری و اشتیاق به فرا گرفتن را برانگیزاند.

۴- ارزش‌یابی

پس از انتخاب هدف مناسب و تهیه‌ی محتوا و ارائه‌ی آن با روش‌های مطلوب، چهارمین عنصر مهم در برنامه‌ریزی درسی، ارزش‌یابی است.

با ارزش‌یابی در می‌یابیم که آیا اهداف مورد نظر دینی تحقق یافته است؟ آیا لازم است فعالیت‌های دیگری ارائه شود؟ کدام یک از دانش‌آموزان به اهداف مورد نظر به طور کامل نرسیده‌اند و چرا؟ به بیان دیگر در تعریف ارزش‌یابی می‌توان گفت:

«ارزش‌یابی به یک فرایند نظام‌دار (سیستماتیک) برای جمع‌آوری، تحلیل و تفسیر اطلاعات گفته می‌شود؛ به این منظور که مشخص شود که آیا هدف‌های مورد نظر تحقق یافته‌اند یا در حال تحقق یافتن‌اند و میزان این تحقق چقدر است^۱. چنان چه به معنا و مفهوم کلمه‌ی ارزش‌یابی بیش‌تر

۱- (سیف، علی‌اکبر، اندازه‌گیری و ارزشیابی، ص ۳۲)

دقت کنیم، می‌بینیم که از دو کلمه «ارزش» و «یابیدن» تشکیل یافته است و لازم است معلم با طرح فعالیت‌های مناسب ارزش‌های وجودی فراگیران را بیابد و در مورد آن‌ها به قضاوت و تصمیم‌گیری بپردازد.

ارزش‌یابی به عنوان یک بخش مهم در فرایند آموزش، از آن جهت قابل توجه است که آینده‌ی تمام نمای همه‌ی زحماتی است که یادگیرنده و عوامل یاددهنده برای رسیدن به اهداف آموزشی متحمل می‌شوند و نشان‌دهنده‌ی میزان پیشرفت دانش‌آموز و نیز میزان توانایی‌ها و موفقیت معلم، برنامه‌ریزان و مؤلفان است.

شیوه‌های ارزش‌یابی در برنامه‌ی درسی تعلیم و تربیت دینی، باید ضمن از نظر دور نداشتن واقعیت‌هایی که نظام ارزش‌یابی فعلی، محصول آن‌ها به شمار می‌رود، با تکیه بر دیدگاه‌های نوین روان‌شناسی تربیتی و با در نظر داشتن روش‌های ارزش‌یابی متناسب با رویکرد جدید در تعلیم و تربیت دینی تنظیم شود.

هدف از ارزش‌یابی چیست؟

شاید بهتر باشد برای پاسخ به این سؤال بگوییم هدف از ارزش‌یابی در تربیت دینی چه نباید باشد؛ زیرا فهم بعضی از مطالب با ضد خود بهتر میسر است. زمانی که موضوع ارزش‌یابی مطرح می‌شود، بلافاصله در ذهن اغلب معلمان موضوع امتحان نقش می‌بندد، در حالی که امتحان‌های معمول و مرسوم فعلی می‌تواند یکی از مواردی باشد که از آن در ارزش‌یابی استفاده می‌شود. برای همین منظور به نکات ذیل اشاره می‌شود.

۱- هدف از ارزش‌یابی رتبه‌بندی دانش‌آموزان و ایجاد دلهره و اضطراب نیست تا از این طریق بعضاً حسادت، نگرانی و تقلب را در دانش‌آموزان پرورش دهیم.

۲- هدف از ارزش‌یابی صرفاً تعیین نمرات کمی به منظور وارد کردن در کارنامه نیست؛ بلکه کمک کردن برای آموختن، پیش‌تر است.

۳- ارزش‌یابی صرفاً برای مشخص ساختن موارد اشتباه و ضعف‌های دانش‌آموز و به اصطلاح امروز «مچ‌گیری» نیست. هم‌چنین ارزش‌یابی برای ثبت اشکالات و گزارش آن به دیگران به کار برده نمی‌شود؛ بلکه وسیله‌ای است برای تحریک و تشویق دانش‌آموزان به یادگیری بیش‌تر و کمک به او.

۴- هدف از ارزش‌یابی انباشت معلومات نیست؛ بلکه جنبه‌های عملی و نگرشی و عاطفی در درس دینی مهم‌تر و حساس‌تر از جنبه‌های دانشی است؛ زیرا اعمال دینی، هنگامی ارزشمندند که براساس ایمان و تمایل درونی و قلبی باشند. اگر چه این نکته نیز در خور توجه است که شناخت و

دانش، مقدمه‌ی انجام اعمال دینی است.

۵- با توجه به مطالب مطرح شده هدف از ارزش‌یابی در تربیت دینی تعیین میزان رشد همه جانبه‌ی کودک است؛ بدین معنا که مشخص شود تا چه میزان نگرش مثبت و علاقه‌مندی به آموزه‌های دینی در دانش‌آموز ایجاد شده است. هم‌چنین ارزش‌یابی جهت ارائه‌ی بازخورد و آگاهی لازم به کودک و معلم به منظور رفع نواقص و تقویت جنبه‌های مثبت به کار می‌رود. با توجه به این معنا ارزش‌یابی نیز مانند دیگر عناصر در برنامه‌ی درسی جهت تحقق هر چه بهتر اهداف به کار گرفته می‌شود.

۶- با توجه به تفاوت‌های فردی، هر دانش‌آموز با خود مقایسه می‌شود. به بیان دیگر رقابت هر دانش‌آموز با خود اوست، نه با دانش‌آموزان دیگر.

سؤال:

- آیا ما به عنوان معلم دینی در کار با دانش‌آموزان آنان را ارزش‌یابی می‌کنیم یا ارزش‌گذاری؟
- کدام یک صحیح است؟ چرا؟
- چه تمهیداتی را باید در نظر بگیریم و به چه نکاتی باید توجه کنیم؟

ارزش‌یابی چه زمانی انجام می‌شود؟

ارزش‌یابی بعد از ارائه‌ی درس و انتهای درس انجام نمی‌پذیرد؛ بلکه ارزش‌یابی از همان آغاز تدریس شروع می‌شود و در حین تدریس و پایان آن ادامه می‌یابد، بنابراین:

- ۱- ارزش‌یابی از تدریس و تدریس از ارزش‌یابی تفکیک ناشدنی و جدایی‌ناپذیر است.
- ۲- هر روز تحصیلی، هم روز درس است هم روز ارزش‌یابی؛ یعنی در موضوع و مقوله‌های دینی نمی‌توان زمانی را برای تدریس و زمانی را برای ارزش‌یابی اختصاص داد. سؤال دانش‌آموز، پاسخ‌های شفاهی او، نحوه‌ی انجام فعالیت‌های کلاسی و خارج از آن، همه و همه می‌تواند ملاکی برای ارزش‌یابی فرد تلقی شود.

فصل دوم

مواد تعلیمی و تربیتی در برنامه‌ی درسی دینی

۱- کتاب درسی

در برنامه‌ی درسی، کتاب جایگاه ویژه‌ای دارد و عمده‌ی مطالب و مفاهیم مورد نیاز کودک در تربیت دینی به صورت مطالب نوشتاری و تصویری در کتاب گنجانده می‌شود و به تبع آن دیگر فعالیت‌ها و کارهای معلم سمت و سو می‌یابد. کتاب درسی، مفاهیم جزئی معین شده در راهنمای برنامه‌ی درسی را در قالب درس، شرح و بسط می‌دهد و در شکلی آموزشی ارائه می‌کند.

کتاب درسی دینی در دوره‌ی ابتدایی باید واجد ویژگی‌های خاصی باشد تا جذابیت و شیرینی لازم را برای خواندن در مخاطب ایجاد کند که نکات مهم آن عبارت‌اند از:

۱- در تدوین هر درس، اصول و معیارهای مشخص شده در راهنمای برنامه‌ی درسی، باید مراعات شوند.

۲- از نظر حجم و محتوا کم باشد؛ به گونه‌ای که کودک از خواندن آن احساس ثقل و سنگینی نکند.

۳- مفاهیم به کار رفته و واژگان استفاده شده قابل درک و فهم کودک باشد و به تناسب رشد سن او به بار معنایی کلمات و عبارات افزوده شود.

۴- از تصاویر جذاب و دوست‌داشتنی و نیز طرح جلد مناسب استفاده شود، چرا که در دوران ابتدایی زبان تصویر از زبان نوشتاری گویاتر و رساتر است و چنان چه در نگاه اول، فراگیر بتواند با کتاب درسی ارتباط برقرار کند، در او رغبت خواندن متن و مفاهیم درون آن هم ایجاد خواهد شد.

۵- قطع مناسب کتاب و درستی کلمات از نظر نوشتاری تا پایه‌ی سوم بسیار ضروری است، زیرا کودک از نظر دید و نگاه کردن به قابلیت‌ها و توانمندی‌های لازم نرسیده است. لذا قطع کتاب باید بزرگ و کلمات درشت باشند.

۶- رنگ مناسب یکی دیگر از عناصر تأثیر گذار در تصاویر، صفحه‌بندی و جزئیات مطالب، در کتاب درسی است. چنان چه تعادل لازم رعایت شود و از رنگ‌های سیاه و تیره در حد ضرورت

استفاده شود، می‌تواند بر جذابیت و رغبت فراگیر در میل به مطالعه و مشاهده‌ی تصاویر و مطالب گوناگون آن بیفزاید.

۷- رعایت نکات لازم برای شروع و فرود کتاب درسی یکی دیگر از عناصر تأثیرگذار است. خوب است کتاب با مقدمه‌ای تصویر گونه و بیان فهرست مطالب آن هم به شکلی جذاب، رغبت لازم را در دانش‌آموز ایجاد کند. پایان کتاب نیز با پایان آخرین درس همراه نباشد؛ بلکه همانند آغاز، با استفاده از تصویر مناسب حال کودکان فرود مناسبی داشته باشد.

۸- رعایت صفحه‌بندی مناسب، سفیدخوانی و بخش‌بندی کتاب می‌تواند به ایجاد نظم منطقی و تأثیرگذار در ذهن کودک کمک کند، این تقسیم‌بندی‌ها می‌تواند با کمک چند رنگ، یا استفاده از یک لگوی خاص برای هر بخش مورد استفاده قرار گیرد.

۹- در متونی که از نظر معنایی ثقیل است، باید از تصاویری بهره گرفته شود که حتی‌الامکان موضوع را برای کودک ملموس و عینی جلوه دهد. به عنوان نمونه می‌توان در موضوع خداشناسی صفت رحمانیت یا رحیم بودن خدا را با استفاده از نعمت‌هایی که خداوند در اختیار انسان‌ها و دیگر موجودات قرار داده است، به تصویر کشید و کودک را در درک موضوع یاری داد.

بررسی

یکی از درس‌های کتاب‌های هدیه‌های آسمان را انتخاب کنید و ببینید که تا چه اندازه این معیارها در آن‌ها رعایت شده است؟

ساختار هر درس در کتاب درسی دینی

هر درس دارای اجزایی است که همه‌ی آن اجزا باید در خدمت تحقق ویژگی‌های یک محتوای مطلوب باشند. این اجزا عبارت‌اند از:

۱- عنوان: عنوان درس دینی لازم است برانگیزاننده باشد و علاقه‌ی مخاطب را به خواندن متن و توجه به تصاویر جلب کند. هم‌چنین عنوان درس می‌تواند با طرح سوال و ایجاد ابهام و کنجکاوی، فراگیر را علاقه‌مند به مطالعه و خواندن متن درس نماید. از دیگر کارکردهای عناوین دروس می‌توان به پرورش خلاقیت، جهت‌دهی به مسیر یادگیری و چکیده‌ی درس اشاره کرد.

۲- متن درس: می‌توان گفت عمده‌ی محتوای آموزشی هر درس در متن آن گنجانده می‌شود. از این‌رو، متن درس دینی در دوره‌ی ابتدایی باید کوتاه، رسا و در عین حال برای کودکان دلنشین باشد

و تا جایی که امکان دارد، از داستان‌های زیبا تشکیل شده باشد. چرا که شنیدن داستان برای هر فردی شیرین است و برای کودکان شیرین‌تر.

نکته‌ی دیگر این است که جملات به کار برده شده در متن باید کوتاه باشد و معانی واژگان آن برای فراگیر قابل درک و فهم باشد. از به کار بردن کلمات و عباراتی که معنای انتزاعی و استدلالی دارند، حتی‌الامکان باید پرهیز شود.

متن درس باید با توجه به محسوسات و تجربیات کودک پی‌ریزی شود تا بتواند آن را درک کند و با آن ارتباط برقرار نماید. به همین دلیل مثال‌های اخلاقی و آموزه‌های احکام باید به گونه‌ای انتخاب گردد که کودک را با مسائل روزمره آشنا کند.

برای پرورش قوه‌ی تخیل و دامن زدن به آن، متن درس باید ویژگی‌های لازم را در این زمینه دارا باشد. هم‌چنین باید قوه‌ی تفکر و تعقل کودکان را به کار بگیرد و آرام آرام آن را گسترده‌تر کند.

۳- تصاویر: در کتاب درسی قبل از هر چیزی، تصاویر با کودکان سخن می‌گویند و چنان‌چه تصاویر جذاب و دلنشین طراحی شده باشند از همان آغاز ارتباط تأثیرگذاری بین کودک و تصویر برقرار می‌شود.

کودکان زیبایی را دوست دارند و روح آن‌ها با زیبایی پیوند عمیقی دارد. آن‌ها به دنبال چیزهایی هستند که چشم‌ها و گوششان را بنوازد و قوه‌ی تخیلشان را به پرواز در آورد. کودکان رنگ‌آمیزی و هنر را دوست دارند. از تکلف و زیاده‌گویی بیزارند و هر چه، فطرت زیباپرست آن‌ها را نادیده بگیرد، طرد می‌کنند. استفاده کردن از رنگ‌های شاد و فرح‌بخش و پرهیز کردن از رنگ‌های کدر و بی‌روح، می‌تواند تأثیر مثبت بصری در کودکان ایجاد کند. توجه به جنبه‌های زیبایی شناختی، رکن آموزش دینی به شمار می‌آید و کمک می‌کند که اولاً، آن‌ها از دین و آموزه‌های آن، تصویری زیبا در ذهن داشته باشند؛ ثانیاً درون مایه‌ی فطری دانش‌آموزان مورد توجه قرار گیرد؛ ثالثاً، چهره‌ای زیبا از الگوهای دینی بر پرده‌ی جان و اندیشه‌شان نقش بندد. همان‌گونه که در احادیث و روایات دینی وارد شده است

«العلم فی الصغر كالنقش فی الحجر»^۱

یکی از ابزارهای مفید پرورش حس زیبایی دوستی در کودکان استفاده‌ی مؤثر از تصاویر است. تصاویر کارکردهای دیگری نیز می‌تواند داشته باشد، از جمله:

– عینی کردن مفاهیم

– ایجاد احساس لذت

۱- کنزالفوائد، ج ۱، ص ۳۱۹

- شروعی مناسب برای تدریس
- کامل کردن آموزش و متن درس
- تقویت توانایی بهتر دیدن و بیش تر فکر کردن
- ایجاد ابهام، طرح سؤال و کنجکاوی

۴— فعالیت ها و تمرین های انتهای درس : این فعالیت ها در واقع، جهت دهنده ی فعالیت های یادگیری و حاوی پیام اصلی هر درس است. این فعالیت ها باید به گونه ای طراحی شوند که مجال تفکر و اندیشه را به کودکان بدهند و خلاقیت را در آن ها پرورش دهند. از طرح سؤالاتی که صرفاً پاسخ یک کلمه ای دارند، حتی الامکان باید پرهیز کرد، سؤالاتی که صرفاً درباره ی نام یک فرد، یک زمان یا یک واقعه ی خاص است؛ چرا که این گونه سوالات جنبه ی حفظی دارد و با رویکرد جدید تعلیم و تربیت دینی مناسبت ندارد (به عنوان مثال آن چه که درباره ی پیامبران و امامان اهمیت دارد، صرفاً شناخت شخص آن ها نیست که در چه تاریخی به دنیا آمده و در چه تاریخی چشم از جهان فرو بسته اند و یا این که خلیفه ی زمان آن ها چه کسی بوده است؛ بلکه شناخت شخصیت و سیره و منش این بزرگواران مهم تر بوده و مورد نظر است.)

فعالیت های پایانی درس دینی می تواند وسیله ی مناسبی برای ارزش یابی درس قرار گیرد. این فعالیت ها می تواند به نوعی پل ارتباطی کتاب درسی و کتاب کار باشد.

بررسی

یکی از درس های کتاب های هدیه های آسمان را انتخاب کنید و ببینید که تا چه اندازه این معیارها در آن ها رعایت شده است؟

۲— کتاب کار

در ادامه ی فعالیت ها و تمرین های کتاب درسی، لازم است دانش آموز فعالیت های دیگری را به انجام برساند تا هدف درس به طور کامل تحقق یابد. این فعالیت ها در مجموعه ای با عنوان کتاب کار فراهم می آید.

فعالیت های کتاب کار اهداف زیر را پیگیری می کند.

۱— تثبیت یادگیری از طریق ارائه ی مثال ها و نمونه های دیگر

۲— بسط و توسعه ی مطالب یاد گرفته شده و تکمیل آن ها

۳- ایجاد خلاقیت و نوآوری در فراگیران

۴- ایجاد زمینه‌ای برای شروع درس جدید (آماده‌سازی)

از آن‌جا که هدف از فعالیت‌های کتاب کار ایجاد عشق و علاقه، تفکر و اندیشه نسبت به باورهای مذهبی و آموزه‌ها و مفاهیم دینی است، باید فعالیت‌ها و سؤالات، با توجه به علاقه‌مندی‌های کودکان طراحی شود تا به این وسیله زمینه‌ی شوق به انجام آن‌ها و انگیزه‌ی لازم برای تکمیل و پاسخ به آن‌ها در فراگیران ایجاد شود. به همین لحاظ تنوع در فعالیت‌ها از جمله استفاده از تصاویر گوناگون، مقایسه کردن، مشاهده کردن دقیق اجزای یک نوشته یا تصویر، تکمیل کردن داستان، تهیه‌ی گزارش، ترکیب بعضی از مفاهیم، حل کردن جدول، رنگ‌آمیزی، ساختن کار دستی و ... در ایجاد انگیزه جهت پاسخ‌گویی به سؤالات و تمرین‌ها بسیار مؤثر است.

زمان انجام فعالیت‌ها چه زمانی است؟

مدیریت کلاس و نحوه‌ی آموزش یک درس برعهده‌ی معلم است. به همین جهت بعضی از فعالیت‌های کتاب کار می‌تواند به صلاحدید معلم حتی قبل از شروع درس انجام شود و این فعالیت مقدمه‌ای برای بقیه‌ی فعالیت‌ها باشد و یا این که فعالیت‌ها در حین درس و یا پایان درس باشد. بهتر است تا جایی که امکان دارد، این فعالیت‌ها در حضور معلم و با نظارت او به انجام رسد؛ مگر بعضی از فعالیت‌ها که نیاز به کار بیرونی و همفکری با دیگران داشته باشد. فعالیت‌هایی نظیر تهیه‌ی گزارش، ساخت یک کار دستی و ...؛ بنابراین تعیین زمان انجام فعالیت‌های کتاب کار به زمان خاصی محدود نمی‌شود.

فعالیت‌های کتاب کار را چگونه بررسی کنیم؟

با توجه به اهداف کتاب کار، بهترین نحوه‌ی بررسی کار دانش‌آموزان ارائه‌ی بازخورد مناسب است. به عنوان مثال چنان‌چه دانش‌آموزی داستان نیمه تمام یک موضوع اخلاقی را توانسته باشد در جهت اهداف درس به پایان برساند، خوب است معلم با نوشتن چند جمله او را از نحوه‌ی انجام دادن فعالیتش آگاه کند باز خورد لازم را از جهت نقاط قوت و ضعف به او ارائه کند تا دانش‌آموز بداند نظر معلم پیرامون فعالیت و کار او چیست.

تذکر: از نوشتن جملات کلیشه‌ای مانند (خوب است، آفرین، صدآفرین، ملاحظه شد و ...) خودداری شود؛ زیرا دانش‌آموز را از جزئیات کار خود، آگاه نمی‌سازد و او متوجه نمی‌شود چه قسمت یا چه کارهایی در فعالیت او مناسب یا نامناسب بوده است تا در جهت رفع و اصلاح آن‌ها قدم‌های لازم را بردارد.

سؤال :

- ۱- چه قطع، اندازه و حجمی برای کتاب پیشنهاد می‌کنید؟
- ۲- با توجه به زمان چه تعداد فعالیت گروهی را برای یک جلسه مناسب می‌دانید؟
- دلایل خود را با دوستان در میان بگذارید و پس از مشورت به یک نتیجه‌ی منطقی برسید.

۳- کتاب راهنمای معلم

در هر برنامه‌ی درسی، باید کتاب راهنمای معلم پیش‌بینی شود و توسط مؤلفان کتاب درسی تنظیم گردد و در اختیار معلم قرار گیرد.

راهنمای معلم به طور عمده شامل دو قسمت می‌شود: کلیات و راهنمای تدریس هر درس. در بخش کلیات به تبیین برنامه‌ی درسی و مبانی آن می‌پردازند که معمولاً شامل عناوین زیر است:

- اصول حاکم بر برنامه‌ی تعلیم و تربیت دینی
- رویکرد برنامه
- اهداف کلی تعلیم و تربیت دینی در هر پایه
- توضیحات مختصر بخش‌های مختلف کتاب و نحوه‌ی تقسیم‌بندی آن
- ویژگی‌های محتوای آموزشی دینی در دوره‌ی ابتدایی
- ساختار دروس
- هدف از ارزش‌یابی و انواع آن
- نحوه‌ی ثبت ارزش‌یابی و زمان آن
- در بخش راهنمای تدریس، به چگونگی تدریس هر درس پرداخته می‌شود و معمولاً نکات زیر مطرح می‌گردند:

- هدف درس
- توضیحات درس
- انتظارات از دانش‌آموز در این واحد درسی
- مفاهیم کلیدی
- توصیه‌هایی برای شروع درس

— نحوه‌ی انجام فعالیت‌های پایانی هر درس

— نحوه‌ی انجام فعالیت‌های کتاب کار

— ارزش‌یابی از آموخته‌ها

— دانستنی‌های معلم

تذکر ۱: یکی از نکات مهم در آموزش دروس برنامه‌ی تعلیم و تربیت دینی این است که معلم برای آموزش یک درس، ضروری است همواره این سه کتاب را یک جا در اختیار داشته باشد تا با اشراف بر اهداف و توضیحات هر درس، و توجه به توانمندی‌ها و هنرمندی‌های خود، درس را برای خود تحلیل کند و آن را برای آموزش طراحی نماید. لذا بی‌توجهی به راهنمای معلم و نکات مطرح شده موجب ابتر ماندن تدریس و آموزش می‌شود. به همین جهت محتوا در برنامه‌ی درسی دینی صرفاً کتاب درسی و کتاب کار نیست، بلکه مجموعه‌ی کتاب درسی، کتاب کار و کتاب راهنمای معلم به علاوه دیگر نکات مطرح شده در موضوع محتوا، مطالب و محتوای درسی دینی را تشکیل می‌دهد.

تذکر ۲: نکته‌ی دیگر حائز اهمیت این است که مؤلف می‌تواند، برحسب برخی از ضرورت‌ها، بعضی از مطالب مورد نیاز دانش‌آموز را در کتاب درسی نیاورد و آن را در کتاب راهنمای معلم توضیح دهد. عدم آگاهی معلم از این نکات موجب ناقص ماندن آموزش درسی دینی می‌گردد.

سؤال:

۱- تا چه حد مطالب و نکات مطرح شده در راهنمای معلم باید مورد استفاده

قرار گیرد؟

۲- یکی از درس‌های کتاب درسی را انتخاب کرده، روش تدریس خود را

تنظیم، و در کلاس ارائه کنید.

۴- رسانه‌ها و نرم‌افزارها

عصر کنونی عصر ارتباطات نام‌گذاری شده است و برنامه‌های درسی با توجه به پیشرفت‌های حاصل شده در جهتی برنامه‌ریزی می‌شود تا بتواند از طریق رسانه‌های مختلف دانش‌آموزان را درگیر یادگیری کند و دانش‌آموز در آموزش خود، دخیل باشد و به عنوان موجودی فعال مورد توجه قرار گیرد. لذا درس دینی نیز برای همین منظور استفاده از رسانه‌ها و نرم‌افزارهای مختلف را باید مدنظر قرار دهد و با توجه به امکانات امروزی آموزش را صرفاً به صورت مکتوب در نظر نگیرد، بلکه با استفاده از رایانه، نرم‌افزارها، اسلایدها و تصاویر، مطالب را به اشکال نوین ارائه دهد.